

І. Л. БУРАК

ПАЧЫНАЛЬНАЕ ЗНАЧЭННЕ ПАРАТАКСІЧНЫХ ЗЛУЧНІКАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сярод фармальных сродкаў сувязі, якія ўжываюцца для арганізацыі розных сінтаксічных канструкцый, асабліва пашыраны ў сучаснай беларускай мове паратаксічныя злучнікі. Спецыфіка гэтых злучнікаў заключаецца ў тым, што іх кантакт з сінтаксічнай канструкцыяй не замацаваны ніякімі фармальнымі паказчыкамі. Яны займаюць аўтаномную пазіцыю ў лінейным радзе аб'яднаных кампанентаў, фіксуюць аднолькавыя адносіны іх у дачыненні адзін да аднаго і паказваюць на тое, што гэтыя кампаненты адносна раўназначныя, падобныя ці адрозніваюцца паміж сабой. Не выпадкова асобныя паратаксічныя злучнікі (перш за ўсё *і, а, ды*) лічацца амбівалентнымі, таму што могуць фарміраваць сінтаксічныя канструкцыі з супрацьлеглай семантыкай: адверсатыўныя і неадверсатыўныя. Валодаючы інтэрпазіцыйнасцю (пры аднамесным функцыянаванні) і прэпазіцыйнасцю (пры неаднамесным функцыянаванні), паратаксічныя злучнікі займаюць прамежкавае становішча паміж аб'яднанымі кампанентамі або ўжываюцца пры кожным з іх, што ў радзе выпадкаў стварае магчымасць перастаноўкі гэтых кампанентаў без істотнай змены іх адносін адзін да аднаго і размяшчэння саміх злучнікаў у межах адпаведнай сінтаксічнай канструкцыі.

Паратаксічныя злучнікі не толькі афармляюць сінтаксічную сувязь, але і кваліфікуюць яе функцыю, паколькі служаць адным з важнейшых сродкаў выражэння абагульненых семантыка-граматычных адносін паміж рознымі кампанентамі (непрэдыкатыўнымі, паўпрэдыкатыўнымі, прэдыкатыўнымі і камунікатыўнымі), якія знаходзяцца ў структуры ўскладненага ці складанага сказа або звышсказавага адзінства. Гэтыя адносіны па традыцыі лічацца граматычнымі значэннямі паратаксічных злучнікаў. Вызначэнню і характарыстыцы шматлікіх

значэнняў паратаксічных злучнікаў прысвечана багатая лінгвістычная літаратура. Безумоўна, не ўсе значэнні гэтых злучнікаў атрымалі поўнае і грунтоўнае асвятленне. У першую чаргу гэта датычыць так званага пачынальнага значэння, якое могуць мець некаторыя паратаксічныя злучнікі.

Як вядома, пачынальнае значэнне паратаксічных злучнікаў рэалізуюць тады, калі яны стаяць у пачатку сказаў ці іх функцыянальных аналагаў, якімі пачынаецца той ці іншы твор або якія выкарыстоўваюцца ў якасці яго назвы (загалоўка). З такім значэннем у сучаснай беларускай мове звычайна ўжываюцца злучнікі *і, а*. Так, напрыклад, загалоўкамі вершаў або праявічых твораў з'яўляюцца канструкцыі: *І як тут не смяяцца* (Я. Купала); *А я жыта жала* (П. Броўка); *А зязюля кукавала...* (А. Бачыла); *А бяседа цячэ...* (Р. Барадулін); *І вада заліта крывёю* (К. Чорны). Значна часцей сустракаюцца выпадкі, калі гэтыя злучнікі знаходзяцца ў пачатку сказаў, якімі пачынаецца твор: *І сягоння восень* (К. Чорны); *І на балотах здараюцца часамі цікавыя рэчы* (Я. Колас); *І ў дугах беларускіх, напэўна, цяпер ужо вечар...* (Н. Гілевіч); *А снег ішоў* (В. Быкаў); *А пачалося ўсё летам* (М. Лынькоў); *І вось пачалася сяўба* (Я. Колас). Асабліва актыўна ўжываюцца канструкцыі са злучнікам *а* ў гутарковай мове і адлюстроўваючых гэтую мову творах мастацкай літаратуры, дзе яны выступаюць як своеасаблівы сродак зачыну размовы, песні і г. д.: *А ты хоць дрэва пасадзіў?* (П. Броўка); *А помніш, мой дружа!* (П. Броўка); *А хто маю долю пойме?..* (Я. Купала); *А што гэта за даліна...* (М. Танк); *А дзе ж тая крынічанька* (Н. Гілевіч); *А на полі жніво...* (П. Глебка); *А у нядзелю з-пад зары вяляталі журавы* (А. Вялюгін). Але трэба адзначыць, што злучнікі *і, а* якія знаходзяцца ў пачатку першага сказа ў тэксце, не заўсёды маюць пачынальнае значэнне. Так, напрыклад, калі яны паўторныя (неаднамесныя), то могуць афармляць пералічальна-размеркавальныя адносіны, паколькі звязваюць у адзін блок аднародныя кампаненты: *І лятуць насустрач палі і лясы, і мігцяць за акном у начной цішыні* (М. Танк); *І холадна, і дзень нам служыць мала, і цьмяны ён у покрыве імжы* (Я. Колас); *А лясы шалясяць, шалясяць, а азёры гамоняць сярдзіта* (У. Дубоўка).

Акрамя злучнікаў *i, a*, ужыванне іншых паратаксічных злучнікаў у пачатку загалоўкаў або ў пачатку першага сказа вершаванага ці праязічнага твора намі не заўважана. Тое, што адны паратаксічныя злучнікі маюць такую здольнасць, а другія – не, непарыўна звязана, відаць, з іх семантыкай. Злучнікі *i, a* могуць выступаць у такой функцыі дзякуючы іх семантычнай адцягненасці, неканкрэтнасці, стылістычнай незамацаванасці. Затое такая функцыя не ўласціва злучніку *але* або *ды*, якія таксама з'яўляюцца шматзначнымі. Гэта тлумачыцца тым, што злучнік *але* і злучнік *ды* (у значэнні *але*) выражаюць рэзкае супрацьстаўленне канкрэтных з'яў і падзей, а злучнік *ды* (у значэнні *i*) нясе на сабе моцны стылістычны адбітак: прыналежнасць да гутарковай мовы, некаторую зніжанасць, катэгарычнасць і далучальнасць.

Безумоўна, загалоўкі або пачатковыя сказы ў тэксце не могуць аб'ядноўвацца з папярэднімі, таму што іх няма; не могуць яны аб'ядноўвацца пачынальнымі злучнікамі з наступнымі сказамі, бо гэтыя злучнікі не маюць да іх ніякага дачынення. А гэта значыць, што пачатковыя сказы нельга кваліфікаваць як далучальныя (1), а далучальнае значэнне змешваць з пачынальным. У такіх выпадках пачынальныя злучнікі *i, a* з'яўляюцца своеасаблівым сродкам размоўнага зачыну паведамлення, г. зн. выконваюць важную стылістычную функцыю, даючы магчымасць чытачу (або слухачу) уявіць сітуацыю, да якой мела б дачыненне данае паведамленне. Гэтую функцыю можна было б назваць афектыўнай, таму што пры гэтым акцэнтуюцца афектыўны характар пачатковай (зыходнай) інфармацыі, падкрэсліваецца яе значнасць і своеасаблівасць, узмацняецца выразнасць і пераканаўчасць (2). Але паколькі пачатковы сказ усё ж такі няма да чаго далучыць, то зразумела, што ўласная функцыя злучніка ў пэўнай меры нівеліруецца і сумяшчаецца з функцыяй узмацняльнай часціцы. Праўда, дадатковая ўзмацняльная функцыя можа зніжацца, калі пачатковы сказ твора «па асацыяцыі (а не граматычна) суадносіцца з загалоўкам, які звычайна ўмяшчае ў сябе асноўны змест гэтага твора, напрыклад: *Гой* (назва твора) *І плакала Рыва...* *Яна палюбіла гою* (пачатак твора М. Лынькова); *Сустрэча з Ніягарскім вадаспадам* (назва твора) – *І вось давялося мне пераканацца, што ёсць гэты гул, гэты звон, гэта сіль* (пачатак твора П. Панчанкі), *Параўн.*: *Вясна* (назва твора). *А вясна была*

ранняя (пачатак твора М. Гарэцкага), дзе рэалізавана не толькі асацыятыўная, але і граматычная сувязь. Атрымліваецца, што ў апошнім выпадку пачынальнае значэнне ў поўнай меры сумяшчаецца з далучальным значэннем, якое ўласціва паратаксічнаму злучніку.

Некалькі іншымі асаблівасцямі вызначаюцца паратаксічныя злучнікі, якія пачынаюць першы сказ, але не першай, а чарговай часткі (главы, раздзела) таго ці іншага твора. У такім становішчы часцей за ўсё ўжываюцца таксама злучнікі *і, а*: *І хата сумна апусцела* (Я. Колас); *І Загор'е засталася ззаду* (Я. Колас); *І сон прыходзіць з вясёлымі, поўнымі сонца і шчасця карцінамі* (Я. Брыль); *І вось дом загаманіў* (І. Мележ); *І вось яны адпачываюць* (І. Шамякін); *А на беразе стаіць цзлая куча народу* (Я. Колас); *А вецер усё крапчаў* (Я. Колас); *А наперадзе ўсіх граў хлапчук на цымбалах сваіх* (А. Куляшоў); *А час ішоў няўмольна, няспынна, напорна* (Р. Сабаленка); *Ратунак прыйшоў не з неба, а з вёскі ў вобразе простых сялян* (Я. Колас). Сустрэкаюцца часам выпадкі, калі першыя сказы такіх частак (глаў, раздзелаў) твора пачынаюцца злучнікамі *але, ды*: *Але паехаць яму адразу не давялося* (І. Мележ); *Але ж як хутка цяпер гэты час бяжыць: вось толькі ўчора была субота, а сёння ўжо і нядзеля* (К. Крапіва); *Ды ён не чуе і не бачыць - што чары дня, што прыгажосць* (Я. Колас); *Ды хіба ж свет сышоўся клінам?* (Я. Колас). Як відаць з прыкладаў, злучнікі тут выкарыстаны таму, што змест гэтых сказаў ёсць з чым супастаўляць, бо пачатак усякай не першай главы ўжо ёсць з чым злучаць (3).

Зразумела, што чарговыя часткі (главы, раздзелы) твора звычайна звязаны па сэнсу з папярэднімі. Аднак паратаксічны злучнік, які пачынае першы сказ не першай часткі (главы, раздзела) твора, нельга ў поўнай меры лічыць далучальным. Справа ў тым, што ён не ажыццяўляе непасрэднага далучэння адной сінтаксічнай адзінкі да другой, а прымацоўвае першы сказ наступнай часткі (главы, раздзела) твора да ўсяго агульнага зместу папярэдняй яго часткі (главы, раздзела) Гэтым і абумоўлена своеасаблівая функцыя паратаксічнага злучніка: з аднаго боку, ён выступае як быццам бы далучальны злучнік, а з другога – як пачынальны злучнік, як своеасаблівы актуалізатар новай тэмы, як афектыўны стылістычны сродак, які

мае на мэце акцэнтаваць перадаваемую інфармацыю, падкрэсліць яе важнасць і адметнасць і тым самым узмацніць яе камунікатыўную дзейнасць.

Пачынальнае значэнне паратаксічных злучнікаў трэба выразна адрозніваць ад далучальнага значэння. Як вядома, далучальнае значэнне маюць многія паратаксічныя злучнікі, якія пачынаюць асобныя сказы, што непасрэдна звязаны з папярэднімі сказамі ў тэксце. Напрыклад, злучнік *i*: *Сталася ўсё ў адну хвіліну. І нават не хвіліна была – момант* (С. Баранавых); злучнік *a*: *Сябры аглядалі выдатныя мясціны. А мясцін гэтых было нямала* (Б. Сачанка); злучнік *але*: *Нявідны стаяў і цярпліва лавіў зручны момант, каб выйсці з свае засады. Але момант такі не налучаўся* (Я. Колас); злучнік *ды*: *Весела шумеў чарот. Ды плакала недзе каліна* (Б. Мікуліч); злучнік *ды*: *Веньямін не любіць танцаў. Ды і танцаваць ён не ўмее* (І. Навуменка); злучнік *аднак*: *Усім вядома, што бяроза не пахне ў час цвіцення. Аднак не верылася ў гэта* (А. Кулакоўскі); злучнік *толькі*: *Стаяла цішыня. Толькі нейкія вячэрнія птушкі парушалі яе* (Я. Маўр); злучнік *адно*: *Шум машын замер у далечыні. Адно лапатаў у голых кустах дождж* (А. Асіпенка); злучнік *затое*: *Не чуваць стуку тапароў, людскога гоману на сядзібе. Затое на полі гучна звяняць косы ад мянташак.* (А. Пальчэўскі). Пры далучальным значэнні выразна праяўляецца дваадзіная функцыя паратаксічных злучнікаў: яны аб'ядноўваюць камунікатыўныя адзінкі, а таксама сведчаць аб наяўнасці адпаведных далучальных адносін паміж імі. Безумоўна, далучальныя злучнікі адыгрываюць і пэўную стылістычную ролю: вылучаюць змест далучанай адзінкі, акцэнтуюць на ім неабходную ўвагу, адцяняюць яго дадатковы (спадарожны, неабавязковы) характар, спрыяюць стварэнню адпаведнай эмацыянальнай афарбоўкі. Аднак гэта іх стылістычная роля не такая яркая і выразная, як у паратаксічных злучнікаў, што знаходзяцца ў пачатку загалоўка або першага сказа, якім пачынаецца той ці іншы твор, і гэта зусім натуральна, бо тут няма асаблівай патрэбы ўяўляць сітуацыю, да якой бы мела дачыненне тое паведамленне, што змешчана ў далучальным кампаненце. Прыведзеныя прыклады паказваюць, што такая сітуацыя заўсёды дакладна акрэслена ў папярэднім, стрыжнёвым сказе. Атрымліваецца, што далучальныя злучнікі ў адрозненне ад пачынальных афектыўнай функцыі не выконваюць. І толькі ў тых выпадках, калі

двлучальнае значэнне мае так званы транзітыўны характар, могуць назірацца слабыя праяўленні асобных элементаў афектыўнасці. Такое значэнне звычайна выяўляецца як выражэнне пераходу да новага і сувязь яго з папярэднім выказваннем, напрыклад: *Мікалай, Мікуць і Ладымер сталі гаварыць. А ўвечары раскідалася Рыгорава сям'я* (К.Чорны). Асабліва рэзка выяўляецца падобны пераход, калі прымацаваная камунікатыўная адзінка пачынаецца з новага абзаца, параўн.: *Жанчыны гавораць пра даўнейшае, пра цяперашняе, як хто жыве, як хто жыў. Успамінаюць дзядоў, бацькоў. Яны як загаворацца, дык доўга стаяць, успамінаюць.*

А дзень зіхаціць сонцам, Поле – жыта і ярына – звініць гарачаю цішынёю (К. Чорны). Знаходзячыся ў пачатку абзаца, злучнік *а* прымацоўвае яго да папярэдняга абзаца, але не наадварот. У адпаведнасці з гэтым ён звычайна выкарыстоўваецца для падключэння такога паведамлення, якое мае ўласцівасць часовага працякання за папярэднім паведамленнем, развіваючы і тым самым семантычна ўзбагачаючы яго змест. Але і ў гэтых выпадках паратаксічныя злучнікі з'яўляюцца далучальнымі, а не пачынальнымі сродкамі сувязі.

Шырокія патэнцыяльныя магчымасці пачынальных злучнікаў садзейнічаюць актыўнаму выкарыстанню гэтых сродкаў сувязі ў мове мастацкай літаратуры. Назіранні паказваюць, што ў паэтычных тэкстах яны сустракаюцца часцей, чым у празаічных. Гэта тлумачыцца асаблівасцямі паэтычнай мовы: яна рытмічна арганізавана, эмацыянальна напружаная, патрабуе належнай дакладнасці і выразнасці, структурнай сцісласці і інфарматыўнай ёмістасці, узнёслай экспрэсіўнасці і камунікатыўнай дзейнасці. Выконваючы афектыўную функцыю, пачынальныя злучнікі не толькі дапамагаюць стварэнню адпаведнага настрою ў чытача, але і надаюць рытмічна арганізаваны характар выказванню: яны з'яўляюцца ненаціскнымі элементамі сказа і разам з паўназначнымі словамі ўтвараюць чаргаванне ненаціскных і націскных элементаў, удзельнічаюць у рэалізацыі вершаванага рытму (6).

У беларускіх граматыках і слоўніках пачынальнае значэнне ў паратаксічных злучнікаў чамусьці не вылучаецца. Думаецца, што адзначаць яго неабходна, паколькі злучнікі з такім значэннем адрозніваюцца спецыфічным размяшчэннем і

своеасаблівай функцыяй, а таму павінны займаць належнае месца ў вывучэнні агульнай сістэмы фармальных сродкаў сувязі сучаснай беларускай мовы.

МІНСК

1. Борковский В.И. Синтаксис древнерусских грамот: (сложное предложение). М. 1958. С. 96.; Обнорский С.П. Очерки по истории русского литературного языка. М.; Л., 1946 С. 22,65,117, 176; Фигуровский И.А. Особенности начальных предложений в структуре художественных произведений // Краткие очерки по русскому языку. Воронеж, 1964. С. 37; Симонян А.А. Textoобразующие функции служебных слов: (на материале некоторых противительных союзов армянского, русского и английского языков). АКД, Ереван. 1986. С. 13.

2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1987, С. 17, 204.

3. Фигуровский И.А. Особенности начальных предложений в структуре художественных предложений

4. Grewisse M. Le bon Usage: Grammaire française avec des remarques sur la langue française d'aujourd'hui Paris – Gembloux: Duculot, 1980. P. 973.

5. Михайлов М.М. Стилистика русской речи. Чебоксары. 1968. С.157.

6. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958. С. 256.